

K72

3676-p

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

КОСТЕНКО Світлана Володимирівна

УДК 94+329,7(477) «1917/XX».

**ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИКА СЕЛЯНСЬКОГО
ГРОМАДСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1917 – 1932 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2013

9695

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, завідувач кафедри історії
та археології слов'ян.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Мельничук Олег Анатолійович,
Державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського,
професор, завідувач кафедри
всесвітньої історії;

кандидат історичних наук, доцент
Доценко Віктор Олегович,
Національний університет державної
податкової служби України, доцент кафедри
теорії та історії держави і права.

Захист відбудеться 29 11 2013 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «26» 10 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Складний процес становлення громадянського суспільства у нашій державі актуалізує критичне осмислення історичного досвіду функціонування різних громадських організацій. Важливим є й залучення до активної участі у суспільно-політичному та соціально-економічному житті українського селянства, пробудження його громадської ініціативи. З огляду на це актуальності набуває звернення до історичного досвіду діяльності селянських організацій. У цьому контексті особливу увагу привертає період 1917 – 1932-х рр. Після Лютневої революції в Російській імперії розпочався період бурхливого розвитку громадської ініціативи українського селянства, у цей час активізували свою діяльність уже існуючі та створюються нові організації різноманітного профілю. Однак після утвердження радянської влади селянські об'єднання або знищуються, або потрапляють під її тотальний контроль. Громадська ініціатива селянства в нових умовах зазнала деформацій, наслідки яких відчуються і в наш час. А до початку 1930-х років в умовах становлення тоталітарної радянської системи відбулася ліквідація усіх селянських об'єднань, включно із повністю контрольованими режимом класовими спілками, що стало закономірним результатом ліквідації селянства як класу. Водночас доводиться констатувати, що попри актуальність означеної проблеми та наявність розлогої джерельної бази і великої кількості літератури присвяченої окремим її аспектам, досі відсутні узагальнюючі дослідження присвячені феномену громадсько-політичної активності українського селянства 1917 – 1932 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційне дослідження пов'язане із науково-дослідною темою «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, протокол № 10 від 29 червня 2011 року.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі ідейно-політичних засад та практики селянського громадського руху в Україні у 1917 – 1932 рр. Відповідно до мети були визначені досягнення наступних завдань:

- проаналізувати історіографію проблеми та стан джерельної бази дослідження;
- з'ясувати ідейно-політичні засади селянського громадського руху та перші спроби самоорганізації селянства на українських землях Російської імперії;
- дослідити феномен селянського громадсько-політичного руху в умовах Української революції, в його різноманітних формах;
- висвітлити доктринальні засади та історичний досвід впровадження в українському селянському середовищі прокомуністичних селянських організацій;
- окреслити специфіку розвитку кооперації, як єдиної традиційної форми громадської самоорганізації українського селянства, яка легально існувала в умовах більшовицького режиму;
- відобразити зміст діяльності та долю альтернативних форм самоорганізації різноетнічного селянства України в умовах курсу більшовицького режиму на уніфікацію громадської ініціативи;

- сформулювати практичні рекомендації щодо можливостей використання досвіду функціонування селянських організацій у процесі формування громадянського суспільства в сучасній Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є ідейно-політичні засади та практика селянського громадського руху у 1917 – 1932 рр.

Предметом вивчення є витоки та історичні обставини зародження ідей громадської консолідації українського селянства, її відображення у перших організаційних формах суспільно-політичного та соціально-економічного згуртування селян на початку ХХ століття; специфіка та результати розвитку селянської ініціативи в умовах Української революції 1917 – 1921 років; процес та механізми трансформації селянських організацій відповідно до утилітарних потреб більшовицького режиму в 1919 – 1920-х років, а також їх доля в умовах утвердження ліворадикального тоталітаризму.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1917 – 1932 рр. Нижньою межею є початок Української революції, яка, шляхом всеохоплюючої демократизації суспільного життя, відкрила широкі можливості для розвитку громадсько-політичної активності селянства. Верхньою – 1932 р., коли в умовах утвердження радянського тоталітаризму селянство було позбавлене усіх можливостей відстоювати власні соціально-автентичні інтереси, і перетворені на лоппенізованих наймитів одержавленої колгоспно-радгоспної системи. Вихід за означені хронологічні межі був зумовлений потребою з'ясування витоків громадсько-політичної активності українського селянства для більш повного з'ясування поставленої проблеми.

Територіально-географічні межі дослідження охоплюють ті українські землі Російської імперії, які відповідно до III Універсалу Центральної Ради увійшли до складу УНР. У подальшому об'єкт дослідження розглядається у межах Української Держави гетьмана Скоропадського, УНР часів Директорії та УСРР у кордонах, які ці державні утворення мали у відповідний час.

Методологічна база. Дослідження ґрунтується на засадах наукової об'єктивності й історизму. Принцип історизму підпорядковувався меті адекватного відтворення наукової картини проблеми. Принцип системності орієнтував на розкриття цілісності об'єкта, забезпечив вивчення суспільно-політичних процесів у селянському громадсько-політичному русі як єдиному цілому. Були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Конкретно-історичний метод дав змогу з'ясувати специфіку, побачити проблему явищем конкретного історичного процесу, простежити динаміку розвитку селянського громадсько-політичного руху. Натомість системно-структурний метод дозволив розглянути окремі селянські організації як єдину систему – суб'єкт громадсько-політичних процесів. При логічному дослідженні розвитку різних проявів селянської громадської активності важливо було абстрагуватись від усіх випадковостей, окремих фактів, несуттєвого, тобто теоретично відтворити об'єкт у сутнісних, закономірних зв'язках, уявити необхідне – загальне та особливе – у процесі розвитку селянського руху та еволюції підходів його до його місця у суспільних та соціально-економічних перетвореннях з боку різних політичних сил. Критичний метод спонукав до відповідального ставлення до аксіоматичних суджень та гіпотетичних спостережень,

що утвердилися у історіографії з проблем селянської громадсько-політичної активності. Водночас, автор застосовувала власне дослідницьке право на обґрунтування позиції, намагалася неупереджено відобразити всю палітру розвитку селянського руху під впливом провідних на той чи інший час суспільно-політичних сил, усвідомлюючи, що проблема потребує зважених оцінок, які б впливали з об'єктивних наукових узагальнень та висновків на основі розлогого архівного матеріалу.

Наукова новизна одержаних у процесі дослідження результатів полягає у наступному:

Вперше:

- з'ясовано історичні обставини, ідейно-політичні засади та специфіки особливості громадської самоорганізації селянства на українських землях Російської імперії початку ХХ століття;
- висунуто та запропоновано авторську концепцію розвитку селянської громадсько-політичної ініціативи в 1917–1932 рр.;
- проведено комплексний аналіз здобутків історіографії та джерельної бази громадсько-політичної ініціативи українського селянства;
- простежено модифікацію селянської громадської ініціативи в 1920 – початку 1930-х років, а саме: проаналізовані доктринальні засади та історичний досвід впровадження в українському селянському середовищі прокомуністичних об'єднань – так званих «класових спілок», окреслені проблеми функціонування селянської кооперації на рівні компаративного аналізу на різних темпєральних відрізкаx.

Уточнено та отримали подальший розвиток:

- роль станово-професійних організацій селянства у відстоюванні інтересів сільської лодності та особливості функціонування сільськогосподарської кооперації в умовах Української революції 1917–1921-х рр.;
- на основі компаративного аналізу здійснене порівняння розвитку громадської ініціативи українського селянства до та після встановлення компартійної диктатури, відстежено долю альтернативних форм організації різноетнічного селянства України у контексті курсу більшовицького режиму на уніфікацію громадської ініціативи;
- вироблені та запропоновані практичні рекомендації спрямовані на застосування отриманих у процесі дослідження результатів у процесі вироблення державної соціальної та аграрної політики, удосконалення концептуальних підходів до підтримки становлення та зміцнення в українському селі інститутів громадянського суспільства.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її положень для підготовки узагальнюючих праць, підручників і науково-методичних посібників з історії України ХХ століття, історії українського селянства та громадської ініціативи в країні загалом. Узагальнений у дисертації досвід може посприяти громадсько-політичній консолідації селянства в умовах сучасної України, удосконаленню концепції державної політики щодо селянства та аграрних територій, окремих галузевих програм, наприклад стимулювання процесу створення селянських кооперативів. Фактичний матеріал та сформульовані на його основі

висновки можуть бути корисні селянським громадсько-політичним об'єднанням для вироблення оптимального позиціонування щодо політичних сил, які в умовах гострої суспільно-політичної боротьби прагнуть залучити на свій бік селянство та його різнопрофільні об'єднання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на науково-методичних семінарах та засіданнях кафедри історії й археології слов'янських народів Інституту історичної світи НГУ імені М.П.Драгоманова у 2009 – 2011 рр. та на 4 наукових конференціях, серед яких дві міжнародні та дві всеукраїнські, а саме: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія України ХХ століття: джерела, результати та перспективи історико-краєзнавчих досліджень» (Корсунь-Шевченківський, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні держава і право: теорія та практика» (Ірпінь, 2012), III Міжнародна наукова конференція «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації» (Київ-Буча, 2013), Всеукраїнська дванадцята науково-практична конференція «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2013).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 6 одноосібних наукових статтях (одна із яких міжнародна), опублікованих у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена змістом, предметом і методами дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 518 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок (основний текст – 185 сторінок).

Основний зміст дисертації

У вступі здійснено загальну постановку проблеми, обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету та завдання дослідження, його об'єкт і предмет, окреслено зв'язок із науковими програмами, планами та темами, хронологічні рамки та територіальні межі дослідження, його методологічну базу, наукову новизну та практичне значення, подано інформацію про апробацію та публікацію результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі «*Історіографія та огляд джерел*» розглянуто стан наукової розробки проблеми, проаналізовано її джерельну базу.

Аналіз *історіографії* засвідчив відсутність у сучасній українській історіографії спеціальних комплексних праць присвячених феномену селянського громадського руху в Україні 1917 – 1932 рр.

Активізація селянської громадської ініціативи під час Першої російської революції 1905 – 1907 рр. та Української революції 1917 – 1921 рр. знайшла своє відображення у працях сучасників. Їх перевагою було те, що вони писалися в умовах плюралізму думок, що позитивно вирізняло їх від радянської історіографії, та містили інформацію, яка була відомою учасникам подій, але часто не потрапляли до пізніших досліджень, а недоліком – суб'єктивізм авторів, які часто виступали пропагандистами тих чи інших селянських організацій та прихильниками окремих

політичних сил, що позначалося не лише на інтерпретації, але й відборі фактичного матеріалу¹.

Після встановлення в Україні більшовицького режиму з'являються публікації присвячені історії селянського громадсько-політичного руху², проте основна увага приділяла можливим шляхам утилізації селянської ініціативи у контексті соціалістичного експерименту³, що зумовлювало тематичні пріоритети авторів, якими здебільшого були функціонери таких організацій як КНС, кооперативів, Спілки робітників землі та лісу, партійно-радянського апарату. У них знаходили своє відображення обставини виникнення селянських організацій, основні етапи їх розвитку, викладалося бачення мети їх існування з точки зору комуністичного режиму. Водночас означеному блоку публікацій притаманне яскраве пропагандистське забарвлення, домінування «класового» підходу.

Синхронно тоталітарним трансформаціям суспільства та ліквідації селянських громадських організацій, відбувалося зниження рівня правдивості, інформаційної насиченості, об'єктивного аналізу, а кількість самих праць поступово скорочувалася. Тому публікації 30-х–50-х років минулого століття вимагають особливо критичного підходу. У них часто навмисне перекручувалися факти і фальсифікувалися історичні події, а самі вони характеризуються типовим набором ідеологічних штампів та партійних гасел. Провідною стала тема колективізації, яка розглядалася як «вища форма кооперування» сільського населення⁴.

У зв'язку з цим актуальним є звернення до історіографічного доробку, що формувався упродовж міжвоєнної доби на еміграції. Добре обізнані із проблемами громадського руху українського селянства та його окремих організацій, в недалекому минулому українські дослідники, які співпрацювали у складі спеціально створених українознавчих наукових та освітніх установ європейських країн, внесли вагомий внесок у корекцію тієї офіційної концепції, яка формувалася в УСРР. Хоч такі праці й писалися в умовах відсутності доступу до основних джерельних масивів, що призводило до низки фактологічних неточностей, проте вони давали більш адекватну оцінку сутності «більшовизованих» селянських об'єднань⁵.

¹ Крижанівський Ф. Український народний кооперативний банк за перших вісім місяців свого існування / Ф. Крижанівський // Бюлетень Українського народного кооперативного банку. – 1918. – № 4-5. – С.7-11.; Гавсевич П. Перші відомості про кооперативні союзи України по матеріалах обслідування 1918 року / П. Гавсевич // Українська кооперація. – 1919. – № 3. – С.113-134; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. / П. Христюк. – Т.3. – Прага, 1921. – 160 с.

² Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 93 с.; Скалига М. Про сільськогосподарський кредит, його завдання та організацію / М. Скалига. – Х.: Держвидав України, 1925. – 63 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / П. Пожарський // Історико-статистичний нарис. – К.: Книгоспілка, 1928. – 68 с.

³ Одінцов О. Будівництво соціалізму та сільськогосподарська кооперація / О. Одінцов. – Х.: Радянський селянин, 1926. – 56 с.; Целларіус В. Кооперація і боротьба за соціалізм / В. Целларіус // Краткий очерк современного кооперативного движения. – 4-е изд. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 205 с.

⁴ Вольцева В. Перемога лєнінсько-сталінського плану колективізації на Україні / В. Вольцева – К.: Держполітвидав України, 1941. – 119 с.

⁵ Бородаєвський С.В. Історія кооперації. / С.В. Бородаєвський – Прага: Вид-во Українського вільного університету, 1925. – 548 с.; Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації / В. Коваль – Прага: Вид-во Українського вільного університету, 1927. – 348 с.

Після початку «Холодної війни» активізувалися радянознавчі студії, зокрема і з селянської проблематики, у наукових центрах США та інших західних держав. Зокрема Д. Мітрані у своїй праці «Маркс проти селянина: вчення соціального догматизму» виходив із повної несумісності інтересів міського пролетаря та селянина⁶. Інший американський історик М. Фейнсод наголошував на постійному коригуванні тактики компартійного керівництва щодо селянства, що, на його думку, детермінувалося міцністю режиму у той чи інший час, а усі часткові поступки селянству здійснювалися лише тоді, коли більшовики шукали шляхів стабілізації ситуації в країні⁷.

У умовах часткової лібералізації соціально-політичного життя в СРСР на межі 50 – 60-х років ХХ століття дослідження селянських організацій першої третини ХХ століття поновилося. Найбільший пласт праць 60-х – 80-х р. минулого століття, серед яких чисельні монографії, статті, кандидатські дисертації, був присвячений історії комнезамів, а також Спільці робітників землі та лісу⁸. Кооперація, як самостійний феномен не досліджувалася, а розглядалася як знаряддя збереження капіталістичних відносин до встановлення більшовицького режиму та як інструмент підготовки селянства до остаточного усупільнення сільськогосподарського виробництва⁹. Історія громадсько-політичних селянських спілок у цей час взагалі знаходила своє відображення лише у контексті суспільно-політичної боротьби більшовиків за опанування селянства та подолання опору його власницької частини в умовах насильницької колективізації¹⁰.

В останній третині ХХ століття посилювався інтерес до проблем селянської громадської ініціативи та взаємин більшовицького режиму із селянством в зарубіжних суспільствознавчих студіях. Ця тематика стала предметом безпосереднього інтересу або вивчалася у контексті більш широких досліджень західних радянологів та істориків української діаспори, що були присвячені становленню тоталітаризму в СРСР загалом і в Україні зокрема. Створені більшовиками організації, на кшталт КНС і КВД/СТВ, вони вважали псевдогромадськими організаціями, так своєрідними ефемеридами, які не мали свободи у прийнятті рішень та вирішення актуальних саме для селянства проблем¹¹. Зарубіжні дослідники у цей час слушно акцентували увагу на ворожому ставленні компартійних лідерів до кооперативної форми самоорганізації селянства, оскільки

⁶ Mitrany D. Marx against the Peasant: a study in social dogmatism. / D. Mitrany. – London, 1951. – S. 123.

⁷ Fainson M. How Russia is Ruled / M. Fainson. – Cambridge, 1953. – S. 448.

⁸ Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі / М.Д. Березовчук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. – 152 с.

⁹ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. (Організаційна і політично-виховна робота парт. організацій у селах республіки) / Н.І. Ткач. – К.: «Наукова думка», 1970. – 164 с.; Лях С.Р. Роль сільськогосподарської кооперації в становленні советського образу життя крестьянства України (1921–1928 гг.) / С.Р. Лях // Вопросы истории СССР. – X., 1980. – Вып.2. – С. 38–44.

¹⁰ Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) / І.К. Рибалка. – X.: Вид. Харківського університету, 1967. – 192 с.; Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад / І.В. Хміль. – К., 1977. – 199 с.

¹¹ Білинський А. Громадські організації в СРСР / А. Білинський. – Мюнхен-Чикаго, 1969. – 160 с.

вважали її продуктом капіталістичного суспільства та вбачали у ньому загрозу руйнування соціалізму зсередини¹².

Водночас з початком «перебудови» і особливо після розпаду СРСР західні дослідники отримали можливість працювати з архівними матеріалами, що різко підвищило якість їхніх досліджень, адже чимало гіпотез були підтверджені архівними документами. Водночас з'явилися усі підстави для поглиблення і розширення тематики їхніх досліджень¹³.

З початком «перебудови» в СРСР та супровідною їй появою можливостей для заповнення «білих» плям у історіографії, подолання застарілої методології пізнання суспільних явищ, більш продуктивним шляхом у інтерпретації нагромадження фактичного матеріалу, почали рухатися і представники української історичної науки. Дослідники стали активніше звертатися до кооперативної проблематики. Проте навіть на початку 1990-х р., спостерігалася значна інерційність і непослідовність у відступі від сформованих у попередній час історіографічних штамів¹⁴.

Проблемам кооперативного руху у підрадянській Україні було присвячено дослідження І. Прокопенка, А. Морозова, В. Власенка¹⁵, І. Фаренія, В. Мазура, К. Філіпова та інших. Поступово зростав інтерес дослідників до проблем розвитку української кооперації у дорадянський час, зокрема в умовах національної державності 1917 – 1920 років. У працях І. Фаренія було докладно розкрито процеси поширення кооперативних організацій в Україні, характер їх організаційно-господарських структур, з'ясовано, що кооперативний рух став важливим чинником Української революції 1917 – 1921 рр.¹⁶.

Після здобуття Україною незалежності більше уваги стало приділятися й громадсько-політичній активності українського селянства на різних хронологічних етапах. До історії селянських спілок початку ХХ століття зверталися А. Павко, Д. Кудінов, В. Магась, О. Мельничук¹⁷. Селянській спілці доби національної революції 1917 – 1920-х рр. і опозиційному руху за селянську спілку у 1920-х р. останнім часом також приділяли увагу П. Овіденко, В. Лозовий, В. Скальський та інші дослідники¹⁸. Організації заможного селянства та землевласників приділила

¹² Lewin M. La paysannerie et paouvoir sovietigue 1928 – 1930 / M. Lewin. – Paris, 1966.

¹³ Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization / Peasants Stalin's. – New-York. Oxford University Press, 1994; Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А. Грациози. – М.: АНРО-XX, 1997. – 195 с.

¹⁴ Каденюк О.С. Социально-политические отношения в аграрном секторе Украины в 20-е – 30-е годы / О.С. Каденюк – К., 1991. – 167 с.; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого / Г.І. Сурагай. – Х., 1991. – 180 с.

¹⁵ Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Валерій Миколайович Власенко. – Х., 1998. – 17 с.

¹⁶ Фаренія І.А. Український кооперативний рух у період 1917 – 1920 років: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ігор Анатолійович Фаренія. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

¹⁷ Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920 – 1933) / О.А. Мельничук. – [монографія]. – Вінниця: ВДПУ, 2001. – 160 с.

¹⁸ Лозовий В.С. Формування селянських спілок в Україні після лютневої революції 1917 року / В.С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

спеціальну увагу у своїй докторській дисертації М. Любовець, яка вважає, що прагнення Спілки хліборобів-власників в умовах Гетьманату вирішити будь-які проблеми з позиції сили, в кінцевому рахунку призвело до фатальних наслідків – повалення більшості селянства та повалення гетьмана П. Скоропадського і дестабілізації ситуації в Україні¹⁹.

Значна увага продовжує приділятися сучасними дослідниками малодослідженим аспектам та переосмисленню історії комнезамів, товариств селянської взаємодопомоги. У працях М.О. Чистова, С.В. Корновенко історія функціонування КНС проаналізована з погляду їх залучення режимом до встановлення тоталітарного режиму в українському селі²⁰. Функціонування селянських комітетів взаємодопомоги доби НЕПу, їх співпраця з КНС та владними органами у здійсненні аграрних трансформацій на селі стали об'єктом дослідження І. Рибак, В. Шарпато, А. Лубинського, В. Даниленка які доводять, що з допомогою розгалуженої мережі цих псевдогромадських об'єднань правляча партія не лише здійснювала економічний вплив на селянство, але й активно насаджувала колективні форми ведення господарства, вилучала потрібні їй матеріальні ресурси. Вони вказують, що малозаможне селянство використовувало СГВ не стільки для соціалістичної трансформації села, скільки для поліпшення власного матеріального становища, а відтак і переходу до когорти середньо заможних²¹.

У дослідженні В. Мазура було досліджено проблеми кооперативного руху в національних районах України у 1920-х роках. З'ясовано організаційно-правові та соціально-економічні основи формування кооперації етноменшин, її особливості, самобутність та специфіку розвитку. Визначено характер взаємин кооперативних установ з державними органами влади²². На основі розлогого масиву документів і матеріалів у низці своїх праць розглянув історичні обставини створення та діяльності селянських організацій етнічних меншин міжвоєнної доби М.А. Журба²³. Значним внеском у справу дослідження селянської громадсько-політичної ініціативи етнічних меншин у перше десятиліття більшовицького режиму в Україні стала праця В. Доценка. Швидкі темпи зростання мережі КНС, КВД та Робітземлі у їх

Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.19: На пошану академіка В.А. Смоля. – С.300-307; Овідієнко П.П. Драма селянської демократії: коли й чому розпалася українська селянська спілка / П.П. Овідієнко // Література та культура Полісся. – Вип.21: Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання. – Ніжин, 2002. – С.125-131.

¹⁹ Любовець О.М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П. Скоропадського / О.М. Любовець // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 60-72.

²⁰ Чистов М.О. Місце КНС в системі самоврядування в Україні у 1920 – 1925 рр. / М.О. Чистов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Вип. VIII. – 1999. – С. 46-49.

²¹ Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921 – 1932) / І.В. Рибак. – К.: Рідний край, 1999. – 92 с.; Шарпатий В.В. Товариства взаємодопомоги в УСРР 1920 – першої третини 1930-х років: організаційні форми та соціальні функції / В.В. Шарпатий // Пам'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 56-60.; Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20 – 30-ті роки) / В.М. Даниленко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ. Інститут історії України НАН України, 1992. – №2. – с. 91.

²² Мазур В.М. Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921 – 1929 рр.) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Василь Митрофанович Мазур. – Х., 2000. – 19 с.

²³ Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.): [монографія] / М.А. Журба. – К.: Ред. Бюл. ВАК України: Науковий світ, 2002. – 499 с.

середовищі пов'язує, насамперед, з відчайдушними спробами селянства знайти захист від більшовицького режиму шляхом мімікрії під останній²⁴.

Значну увагу діяльності селянських громадських об'єднань підрадянської України міжвоєнної доби приділив у своїй докторській дисертації С.М. Свистович, який доводить, що з переходом до нової економічної політики, за умов збереження пріоритетності класових селянських спілок компартійна еліта здійснила спробу тактичного використання інших форм об'єднання селянства.

Отже, науковий доробок попередників, які висвітлювали окремі аспекти проблеми, відзначається тематичною та хронологічною диспропорційністю, яка почала долатися лише з початку 1990-х р.

У процесі дослідження було залучено широку *джерельну базу*, зокрема матеріали центральних та регіональних архівосховищ, опубліковані документи, періодичні видання аналізованого у дисертації періоду.

Свідчення про громадсько-політичну активність українського селянства під час Першої російської революції 1905 – 1907 р.р. містяться у фондах різних державних установ Російської імперії, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) в місті Києві. Зокрема у матеріалах Харківського губернського жандармського управління (Ф.336) міститься низка окремих справ про діяльність місцевих комітетів Всеросійської селянської спілки на Сумщині, де вони на певний час перебрали всю повноту влади у свої руки, їх зв'язки із центральними органами спілки на загальнодержавному рівні, позицію місцевих селянських форумів та провідних активістів щодо розв'язання тих чи інших наболілих для селянства питань, тощо.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України найбільший інтерес становили спеціалізовані фонди, які вміщують документи з історії селянських об'єднань України у період з 1917 до початку 1930-х р.: харківської філії Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу "Централ" (Ф.313), Подільського губернського комісара УНР (Ф.628), Гайсинського повітового земельного комітету (Ф.1390), Полтавського земельного губернського комітету (Ф.1412), Головного кооперативного комітету (Ф.271), "Сільського господаря" (Ф.260), Всеукраїнського центрального комітету незможних селян (Ф.257), Народного комісаріату Соціального забезпечення (Ф.348.). Були використані матеріали фонду ЦК КП(б)У (Ф.1, Оп.20) Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України. У зазначеному фонді є документи, що містять велику кількість конкретних інформаційних, аналітичних і статистичних документів ЦК КП(б)У стосовно стану селянських громадських об'єднань, їх взаємин із партійними органами на місцях, які відображають дійсний стан розвитку громадської ініціативи Української СРР в 20 – 30-ті р.

Значну частину інформації про особливості розвитку селянського громадсько-політичного руху було отримано у фондах обласних архівів України (Вінницької,

²⁴ Доценко В.О. Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Віктор Олегович Доценко. – Київ, 2005. – 20 с.

Житомирської, Київської та Чернігівської областей). Зокрема інтерес становлять ті фонди у яких відклалися матеріали про селянський громадсько-політичний рух доби національно-визвольних змагань. Особливо це стосується Київщини та Поділля, на території яких найдовше могли діяти власне українські селянські організації пісі доби, адже періоди їх перебування під окупацією більшовицьких чи денікінських військ до кінця 1919 р. були короткотривалими. У Державному архіві Вінницької області (ДАВО) було використано матеріали фондів Подільського губернського комісара Тимчасового уряду (Ф.Р-2734), Подільського губернського старости (Ф.Р-1543) доби Гетьманату, Подільського губернського коменданта Директорії УНР (Ф.Р-1196). У Державному архіві Київської області (ДАКО) – інформаційного відділу при Київському міському голові (Ф. 2793).

Документи регіональних архівів містять матеріали губернських та окружних громадських, державних та партійних організацій радянського періоду, які не лише дозволяють конкретизувати регіональні особливості, але й зберігають копії матеріалів (протоколи, звіти, огляди) їх центральних органів, спеціальні фонди яких у центральних архівосховищах до нашого часу не збереглися або містять суттєві прогалини. Зокрема у Державному архіві Вінницької області – це відомості із фондів Вінницького союзу сільськогосподарських кредитно-кооперативних товариств (Ф.Р-137), Подільського районного товариства сільськогосподарського кредиту (Ф.Р-483), Подільської губернської профспілки робітників землі та лісу (Ф.Р-559), Подільського губернського союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств (Ф.Р-988), Подільського губернського кооперативного комітету (Ф.Р-3413), Комісій, комітетів і товариств взаємодопомоги (Ф.Р-3364), Барського сільськогосподарського товариства «Хліборобська спілка» (Ф.Р-3553).

У Державному архіві Житомирської області (ДАЖО) були використані фонди Волинського губкооперкому (Ф.Р-235), Волинського губернського (Ф.Р-276) та Житомирського окружного (Ф.Р-277) статбюро, Волинської окружної планової комісії (Ф.Р-308), Довбишанського районного комітету КП(б)У (Ф.Л-42), Мархлевського РВК (Ф.Р-1024) та Крошне-Чеської сільради (Ф.Р-1754). У Державному архіві Миколаївської області – фонди Миколаївського окружного (Ф. Р-687) та Снігурівського районного (Ф. Р-1508) комітетів незamoжних селян, Державному архіві Чернігівської області – Остерського повітового (Ф.Р-185) і Снявського районного (Ф.Р-223) комітетів незamoжних селян, Державному архіві Харківської області – Харківського губернського відділу Всеробітземлісу (Ф.Р-1005) і Таранівського районного товариств селянської взаємодопомоги (Ф. Р-562). Матеріали цих фондів містять директиви, інформаційні зведення, звіти партійних, державних та селянських громадських організацій, листування між їх керівництвом.

Серед опублікованих джерел варто виокремити насамперед збірки документів досліджуваного періоду, стенографічні матеріали загальнодержавних та регіональних форумів окремих селянських організацій, а також періодичні видання, що ними видавалися. Так для вивчення обставин зародження селянського громадсько-політичного руху на українських землях Російської імперії, специфіки формування його ідеологічних засад важливе значення мають видані ще у дореволюційний період збірки «Аграрний рух в Росії у 1905 – 1907 р.»», «Всеросійський селянський союз. Делегатська нарада», «Матеріали до селянського

питання. Звіт про засідання Всеросійського селянського союзу» та інші²⁵. А також деякі видання уже радянської доби, як от «1905 р. на Україні. Хроніка і матеріали», «Селянський рух в революції 1905 року в документах»²⁶. Щоправда у них інформація, що безпосередньо стосується громадсько-політичних організацій українського селянства сильно розпорошена. Для дослідження громадсько-політичних організацій села доби національно-визвольних змагань інтерес становлять рідкісні документи того часу, значна частина з яких стала раритетами. Серед них – статут Всеукраїнської спілки хліборобів-власників, стенографічні та директивні матеріали перших всеукраїнських форумів Селянської спілки та кооперативних організацій, тощо²⁷.

Документальні збірки радянської доби репрезентовані майже виключно виданнями присвяченими комнезамам²⁸ та кооперації²⁹. Вони готувалися відповідно до пануючих в умовах однопартійного режиму ідеологічних імперативів. Відібрані у них документи мали вписуватись в офіційну схему перебігу історичних подій. Водночас варто відзначити, що збірки про кооперацію побудовані на загальносоюзному матеріалі з виділенням розділів, де характеризується стан кооперації у кожній з радянських республік. У зв'язку із зазначеними особливостями археографічних збірок радянської доби, особливий науковий інтерес становлять ті із них, які побачили світ в останні роки існування Радянського Союзу, адже у них, хоч і не повно, проте знайшла своє відображення реальна картина взаємодії між більшовицьким режимом та кооперативним рухом³⁰. З огляду на означені риси збірок документів, що вийшли друком упродовж радянської доби особливо цінними видаються ті нечисельні збірки, що побачили світ уже після розпаду СРСР та проголошення незалежності України. Насамперед мова йде про публікації матеріалів присвячених громадським об'єднанням селянства України доби національно-визвольних змагань, національних меншин у період НЕПу³¹ тощо.

²⁵ Протоколи делегатського совещання Всероссийского крестьянского союза. – 6 – 10 ноября 1905 года. в г. Москве. – М., 1906. – 144 с.; Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6 – 10 ноября 1905 г. С вступительной статьёй В. Громана. – Ростов: Новый мир, 1905. – 114 с.

²⁶ 1905 год на Украине. Хроника и материалы. / Под ред. М. И. Мебеля. – Харьков: Пролетарий, 1926. – Т. I. Январь – сентябрь. – 380 с.; Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах. – Л.: Государственное издательство, 1926. – 276 с.

²⁷ Всеукраинский союз хлеборобов-собственников. Устав К., 1918. – 39 с.; Всеукраїнський загально-кооперативний з'їзд. 3-й. Київ, 1918 / Протоколи засідань, доклади, постанови та інші матеріали. – К.: Видання Центр. укр. кооператив. ком-ту Коопероцентр, 1918. – 134 с.; Резолюції Першого Всеукраїнського селянського (селянського) съезда состоявшегося в Киеве съ 28 мая по 2 июня 1917 г. – Киев: Изд. «ЦК Укр. селянської спілки», 1917. – 15 с.

²⁸ Резолюции и постановления первого Всеукраинского Съезда Комитетов незаложенных селян. – Донецк: Всеукраинское государственное издательство, 1920. – 136 с.; Комитети незаложенных селян України (1920 – 1933) / Збірник документів та матеріалів. – К., 1968. – 639 с.

²⁹ Кооперация в СССР за десять лет / отв. ред. В. П. Милютин; Ком. акад. Кооп. секция. Центр. кооп. совет. – М.: Изд-во Ком. акад., 1928. – 330 с.

³⁰ Кооперативно-колхозное строительство в СССР (1917 – 1922): документы и материалы / отв. ред. В. П. Данилов; АН СССР, Ин-т истории СССР и др. – М.: Наука, 1990. – 399 с.; Кооперативно-колхозное строительство в СССР (1923 – 1927): документы и материалы / сост. Е. А. Тюрин и др., АН СССР, Ин-т истории СССР и др. – М.: Наука, 1991. – 426 с.

³¹ Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921 – 1927): 36. док. і матеріалів / В. І. Марочко (уклад.); НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 338 с.

Отже, важливе значення має періодика досліджуваного періоду, яка у низці випадків, через прогалини у фондах архівосховищ, є єдиним джерелом інформації для відтворення картини діяльності окремих громадських об'єднань. Вони містять чимало відомостей про динаміку, соціальний склад, суспільно-політичні впадіння, взаємини із правлячими та опозиційними партіями. Натомість матеріали часописів комуністичної доби внаслідок жорсткого ідеологічного контролю були в основі своїй апологетичними до політичного курсу більшовицького режиму, що вимагає критичного до них ставлення.

У другому розділі «*Селянські об'єднання доби Української революції 1917–1921 років*» з'ясовуються вигоди різних форм самоорганізації українського селянства, організаційне становлення, розквіт та специфіка діяльності окремих селянських об'єднань в умовах різних форм української державності 1917 – 1920-ті рр.

Продемонстровано, що початок ХХ ст. став часом трансформації селянського невдоволення існуючим у самодержавній поміщицькій імперії станом справ із традиційного для попереднього століття стихійного бунтування у більш перспективні та продуктивні форми – самоорганізацію у громадсько-політичні («селянські спілки») та господарські (різні форми кооперування) об'єднання. Встановлено значно вищу динаміку розвитку місцевих організацій Всеросійського селянського союзу в Україні, а також їх більшу роль в суспільно-політичних процесах порівняно із рештою імперії. Простежено спроби формування на їх основі самостійної Всеукраїнської селянської спілки, які так і не були реалізовані з огляду на початок владою репресій проти селянських спілок. Обґрунтовується думка про те, що після цього громадянська активність українського селянства вилилася в динамічний розвиток різних форм кооперації. Але останні в умовах Російської імперії не мали права на створення окремої української організації, а функціонували у рамках загальноімперської кооперативної мережі.

Простежується динаміка відродження та розширення масштабів діяльності селянських спілок після початку Української революції у 1917 – 1920 рр., значна частина яких цього разу згуртувалися у самостійну Українську селянську спілку (УСС). Однак у південних та східних регіонах змушені були конкурувати із місцевими організаціями Всеросійського селянського союзу. Відзначається важлива роль селянських спілок в суспільно-політичному житті часів Центральної ради як на центральному, так і на місцевому рівні. Паралельно з селянськими спілками, які об'єднували переважно мало- та середньо заможне селянство, в Україні тривав процес формування місцевих організацій Всеросійського союзу землевласників (ВСЗМ), які залучили до свого складу більшість заможного та значну частину середньозаможного селянства. Ширші умови для розвитку отримав і кооперативний рух, однак на цьому етапі його організаційне оформлення у загальноукраїнську організацію ще не було завершено. Під час німецько-австроугорської окупації України на початку 1918 р. більшість селянських спілок зазнали силового тиску та змушені були припинити свою діяльність, а функціонування кооперативної мережі було поставлене у повну залежність від органів більшовицької влади на місцях. Натомість селяни мали задовольнятися другорядними ролями у об'єднаних «Радах

робітничих, селянських та солдатських депутатів», де не мали можливості відстоювати свої інтереси.

В умовах гетьманату Скоропадського Українська селянська спілка та Союз землевласників, який у травні 1918 р. змінив назву на Всеукраїнську спілку хліборобів-власників (ВСХВ), посіли дзеркальні порівняно із часами Центральної Ради позиції в суспільно-політичному житті країни. ВСХВ стала однією з опор гетьманської влади, відіграла важливу роль у формуванні законодавства, ключове значення у органах влади на місцях. Після звільнення території України від більшовицької окупації швидко відродилася українська сільськогосподарська кооперація, загальнодержавним центром якої ще в січні 1918 р. став Всеукраїнський сільськогосподарський кооперативний союз («Централ»). Попри те, що відносини між ним та гетьманським урядом залишалися напруженими, економічно селянство отримувало від неї значні переваги. Натомість, як засвідчує проведений аналіз, спроби відродження діяльності Української селянської спілки напштовхувались на протидію силових структур гетьманської держави, її лідери, які були переважно представниками опозиційної партії українських есерів, зазнали переслідувань. Після повстання проти гетьмана Скоропадського в листопаді – грудні 1918 р. УСС та селянська кооперація стала однією з опор Директорії УНР, у державних структурах якої провідні позиції посіли представники цих організацій. У ВСХВ ще на передодні анти - гетьманського повстання відбувся розкол на селянську і поміщицьку частини, після чого обидві організації втратили вплив на суспільно-політичне життя в країні усі незалежні від них громадські організації селянства були ліквідовані. Натомість йому нав'язувалися нові класові спілки та інтегральна кооперація у якій домінували представники компартії.

Таким чином, впродовж 1917 – 1920-х рр. громадська ініціатива українського селянства, що абсолютно домінувало у складі її населення, пережила складну історію позначену злетами, у ході яких такі організації як Українська селянська спілка перетворювались на фактичного гегемона суспільно-політичного життя, та падіннями, коли селянство із суб'єкта перетворювалось на об'єкт суспільно-політичних та соціально-економічних процесів.

У третьому розділі *«Селянські організації в умовах становлення комуністичного тоталітарного режиму (1920-ті – 1932 роки)»* аналізуються теоретичні засади створення та основні напрямки діяльності прокомуністичних «класових спілок» у контексті радянізації українського села, проблеми розвитку селянської кооперації в умовах більшовицького режиму, а також доля альтернативних більшовицьким організацій селянства в умовах політики на уніфікацію громадської ініціативи.

У дисертації показано, що для більшовиків запуснені у зворотному напрямку, зв'язки по лінії громадські інститути – державна влада, були ефективним інструментом тотального контролю над селянством, а ініційовані ними «класові спілки» мали відіграти роль станового хребта системи пробільшовицьких організацій на селі.

В основі відповідної концепції лежали наробки комуністичних теоретиків починаючи від К. Маркса та Ф. Енгельса і завершуючи В. Леніним, М. Бухаріним, Л. Троцьким, Й. Сталіним та місцевими компартійними функціонерами 1920 – 1930

рр. Д. Мануїльським, Г. Петровським, П. Одинцем та іншими. Після невдалої спроби перенести із Росії на український ґрунт комбідни, які спиралися на ломпенізовані прошарки українського села, під час окупації України у 1920 р. ставка була зроблена на комітети незаможних селян, які залучили до свого складу мало- та середньо-заможне селянство. Однак виконавши роль знаряддя згуртування «антикуркульського фронту», вони почали швидко «осереднячуватися», що змусило режим шукати альтернативні механізми для, з одного боку, збереження організації класового союзника, а з іншого – залучення до здійснюваних перетворень економічного потенціалу та суспільного авторитету середньо-заможних верств. Відзначається, що останню роль після передання їм соціально-економічних функцій КНС стали виконувати селянські товариства взаємодопомоги (СТВ), а згуртування найбільш класово-близької, але водночас найменш чисельної групи селянства – наймитів та працівників сільськогосподарських підприємств – здійснювалося Спілкою робітників землі і лісу її роль в умовах непу зводилася не стільки до відстоювання прав своїх членів, як до штучного провокування страйкової боротьби у господарствах заможних селян.

Проте соціально-економічні реалії НЕПу актуалізували діяльність традиційних форм селянської самоорганізації. Насамперед більшовики змушені були піти на відновлення діяльності кредитної та збуто-постачальницької селянської кооперації, а також споживчої, яка стала відігравати роль контрольованого режимом розподілловача промислових товарів. Обґрунтовується думка, що в умовах більшовицького режиму кооперація хоч і була реально затребуваною українським селянством, набула спотворених форм зарегульованого та поставленого на службу партійно-державній машині механізму, а не дійсно самодіяльного об'єднання селян. Найбільш активні в соціально-економічному відношенні середньо-заможні та заможні верстви селянства прагнули із її допомогою зміцнити свої позиції на селі. Показано, що у зв'язку з цим місцеві партійні функціонери насторожено ставилися до того, що в Україні вона була середовищем концентрації опозиційних режиму сил не лише у соціально-економічному, але й національному сенсі. А КНС, на які покладалися функції упередження небезпечної для режиму еволюції кооперації, не виправдовували очікувань вищого партійного керівництва. В умовах переходу сталінського керівництва до колективізації, а фактично одержавлення сільського господарства, кооперативні організації були ліквідовані.

Прагнення до дійсно громадської соціально-професійної організації різноетнічного селянства УСРР знайшло свій вияв у агітації за відновлення «селянської спілки» доби Української революції 1917 – 1921 рр., а також намагання національних меншин зберегти власні організаційні форми кооперації. Особливого розмаху рух за селянську спілку набув у другій половині 1920-х р. Її членами ставали переважно середньо- та малозаможні селяни, які виступали проти дискримінації їх прав на користь міського пролетаріату і його «авангарду». В основі агітації лежали соціально-економічні вимоги, однак поступово дедалі чіткіше проглядалися також і політичні. Ігнорування інтересів селян державою пов'язувалося із відсутністю пропорційного представництва останнього в органах влади. Радянські спецслужби і партійні функціонери докладали активних зусиль щодо дискредитації руху за селянську спілку, а також застосовували репресії проти

її активних пропагандистів. Водночас більшість селянства залишалася пасивною і не наважилася на відкритий конфлікт із режимом, що дозволило тому подолати рух за селянську спілку під час колективізації. В дисертації проаналізована також діяльність кооперативних та інших спілок національних меншин (німців, поляків, греків, болгар тощо), що також були альтернативою прокомуністичним селянським організаціям. Відтак після невдалих спроб встановити контроль над ними зсередини, більшовики вдалися до їх ліквідації та інкорпорації до залежної від компартії загальноукраїнської кооперативної мережі.

Таким чином, політика більшовицького режиму щодо селянства та його організації, яка базувалася на «удосконаленнях» В. Леніним та Й. Сталінім утилітарних підходах ще класиків марксизму, була логічно підсумована позбавленням селян права на будь-які незалежні форми самоорганізації. Після ліквідації селянства як класу, об'єктивно зникла потреба в існуванні навіть таких специфічних його організацій, якими були різноманітні «класові спілки».

У **висновках** зроблені узагальнення та сформульовано основні результати дослідження:

- Аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних комплексних досліджень присвячених феномену селянського громадсько-політичного руху в Україні першої третини ХХ століття. Науковий доробок попередників, які висвітлювали окремі аспекти проблеми, відзначається тематичною та хронологічною диспропорційністю, яка почала долатися лише після здобуття Україною незалежності. Водночас, різнопланова джерельна база репрезентована спеціалізованими фондами центральних та регіональних архівосховищ, опублікованими документами та періодикою досліджуваного періоду, дає можливість для заповнення означеної лакуни у вітчизняній історіографії.

- Неверішеність аграрного питання та політична безправність найбільш чисельної суспільної верстви українського суспільства – селянства, зумовили на початку ХХ століття активізацію ідейних пошуків та практичних дій щодо консолідації селянства у громадсько-політичних та економічних організаціях, покликаних відстоювати права селян та поліпшувати їх матеріальне становище. Готовність місцевих організацій Всеросійської селянської спілки до переобрання влади на місцях продемонстрована в Україні під час Першої Російської революції викликала занепокоєння влади та зумовила хвилю урядових репресій проти її активістів, а селянська громадська активність до наступної революції 1917 р. зосереджувалася на розвитку кооперації.

- В умовах Української революції 1917 – 1921 рр. на території України співіснували осередки Всеросійського селянського союзу та Всеукраїнської селянської спілки, які змагалися між собою за контроль над селянством. Після окупації території України німецько-угорськими військами, навесні 1918 р. активізувалася діяльність Всеросійського союзу земельних власників, яка після гетьманського перевороту стала однією з базових опор нового режиму, однак через безкомпромісну підтримку великого землеволодіння після повалення гетьманського режиму втратила вплив на суспільно-політичне життя України. У політичних структурах часів Директорії домінуючі позиції знову здобула Всеукраїнська

селянська спілка, доля якої відтоді була тісно пов'язана із перебігом громадянської війни на території України.

- Розпочинаючи окупацію ще більш селянської, аніж Росія України, більшовики, як виразники інтересів міського пролетаріату, постали перед проблемою укорінення та збереження своєї влади. Комітети незможних селян виконували роль станового хребта в системі псевдогромадських організацій, що функціонували на селі. Аби залучити до соціалістичного будівництва власників ефективних і прибуткових господарств були створені комітети (а потім товариства) взаємодопомоги (КВД, СТВ), на які покладалися завдання пошуку в особі заможнішого селянства, альтернативних державним матеріальних засобів. Натомість профспілка робітників землі та лісу провокувала протистояння між різними соціальними групами селянства.

- Усвідомлюючи соціально-економічну доцільність, і навіть безальтернативність селянської кооперації, як інструменту реінтеграції міста та села після воєнного комунізму, місцеві функціонери надзвичайно насторожено ставились до того, що кооперація, і насамперед сільськогосподарська, була в Україні середовищем концентрації опозиційних режиму сил не лише у соціально-економічному, але й національному. Вона набула спотворених форм зарегульованого та поставленого на службу партійно-державній машині механізму, а зовсім не того дійсно громадського і самодіяльного об'єднання українського селянства, на яке розраховувала його найактивніша у господарському відношенні більшість.

- Демократичні революційні перетворення доби Української революції створили широкі можливості для активізації діяльності уже існуючих та створення нових громадських об'єднань селянства. Під час окупації території України зовнішніми силами – «білим» та «червоним» російським рухом – українські селянські організації зазнавали репресій (селянські спілки) та обмеження свободи діяльності (кооперація), а після утвердження комуністичного режиму в 1920 році дійсно громадські, незалежні від влади селянські організації були ліквідовані. Більшовики намагалися спрямувати ініціативу менш заможної частини села до ініційованих ними класових спілок та мережі контрольованої кооперації. Будь-які спроби селянства створити альтернативні об'єднання наштовхувалися на превентивні заходи партійного та репресивного апарату. На межі 1920 – 1930-х рр. відбулося знищення залишків громадської ініціативи селянства, оскільки після його ліквідації як класу дрібних виробників-власників потреба в існуванні специфічних громадських об'єднань на селі об'єктивно зникла.

- Виходячи з отриманих результатів, дисертант сформулював ряд практичних рекомендацій, спрямованих на використання історичного досвіду селянських громадських об'єднань у процесі розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні, відродження соціальної активності селянства, проаналізував ідейно-політичні засади та практику селянського громадського руху у 1917 – 1932 рр. в Україні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Костенко С.В. Селянська спілка як спроба громадсько-політичної консолідації українського селянства (березень 1917 – січень 1918 рр.) / С.В. Костенко // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич – К., 2010. – Вип. – 37. – С.70-81.
2. Костенко С.В. Альтернативні форми організації селянства УСРР в умовах політики комуністичного режиму на уніфікацію громадської ініціативи (20-ті роки ХХ століття) / С.В. Костенко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: історичні науки. – 2011. – Вип. 8. – С. 63-72.
3. Костенко С.В. Популярність ідей громадсько-політичного об'єднання селянства на півночі Лівобережжя / С.В. Костенко // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Київ-Глухів, 2013. – Вип. 6. – С.434-436.
4. Костенко С.В. Історіографія проблеми дослідження селянського громадського руху в Україні 1917 – початок 1930-х років / С.В. Костенко // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич – К., 2013. – Вип. – 68. – С.253-257.
5. Костенко С.В. Громадська організація селянства доби Української революції / С.В.Костенко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6: історичні науки. – 2013. – Вип.10. – С.38-51.
6. Костенко S.V. /Formation and activities of the peasant associations in Ukraine in the 20 th – early 30-ies of XX century / S.V. Kostenko // Europäische Fachhochschule: European applied sciences. – 2013. – № 2-3. – S.34-36.

АНОТАЦІЇ

Костенко С.В. Ідейно-політичні засади та практика селянського громадського руху в Україні (1917 – 1932 рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2013.

У дисертації проаналізовано ідейно-політичні засади та практика селянського громадського руху у 1917 – 1932 рр. Базуючись на концептуальних здобутках новітньої історіографії та використовуючи широке коло різнопланових джерел, досліджено витoki та історичні обставини зародження ідей громадської консолідації українського селянства, її відображення у перших організаційних формах суспільно-політичного та соціально-економічного згуртування селян на початку ХХ століття; специфіка та результати розвитку селянської ініціативи в умовах Української революції 1917 – 1921 рр.; процес та механізми трансформації селянських організацій відповідно до утилітарних потреб більшовицького режиму в умовах 1919 – 1920-х рр., а також їх доля в умовах утвердження ліворадикального тоталітаризму із його урбаністичними індустріальними пріоритетами. Проведене

порівняння розвитку громадської ініціативи українського селянства до та після встановлення компартійної диктатури. Сформульовані практичні рекомендації спрямовані на удосконалення концептуальних підходів до підтримки становлення та зміцнення в українському селі інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадський рух, селянські організації, кооперація, Всеукраїнська селянська спілка, Всеукраїнська спілка хліборобів власників, Українська революція, комуністичний режим.

Костенко С.В. Идейно-политические основы и практика крестьянского общественного движения в Украине (1917 – 1932 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2013.

В диссертации проанализированы идейно-политические принципы и практика крестьянского общественного движения в 1917 – 1932 годах. Базируясь на концептуальных достижениях новейшей историографии и используя широкий круг разноплановых источников, исследовано истоки и исторические обстоятельства зарождения идеи общественной консолидации украинского крестьянства, ее отображения, в первых организационных формах общественно-политического и социально-экономического сплочения крестьян в начале XX века; специфика и результаты развития крестьянской инициативы в условиях Украинской революции 1917 – 1921 годов; процесс и механизмы трансформации крестьянских организаций в соответствии с утилитарными потребностями большевистского режима в условиях 1919 – 1920-х годах, а также их судьба в условиях утверждения леворадикального тоталитаризма с его урбанистическими индустриальными приоритетами.

Выдвинута и обоснована авторская концепция развития крестьянской общественно-политической инициативы в 1917 в начале 1930-х годов. Крестьянское движение рассматривается как самодостаточный феномен, активный субъект общественного процесса, который в условиях становления тоталитарного режима стал объектом внешнего давления направленного на подавление в нем действительно общественной социальноаутентичной составляющей и превращения на инструмент утверждения компартийного режима на селе. Установлена историческая роль организаций крестьянства в отстаивании интересов крестьян и особенности функционирования сельскохозяйственной кооперации в условиях Украинской революции 1917 – 1921 годах. Проанализированы доктринальные принципы и исторический опыт внедрения в украинской крестьянской среде прокоммунистических «классовых союзов», очерченные проблемы функционирования кооперации, как единственной традиционной формы традиционной самоорганизации крестьянства, которая легально существовала в условиях большевистского режима, отслежена судьба альтернативных форм организации разноэтничного крестьянства Украины в контексте курса большевистского режима на унификацию общественной инициативы.

На основе компаративного анализа осуществлено сравнение развития общественной инициативы украинского крестьянства до и после установки компартийной диктатуры. Сформулированные практические рекомендации

направлены на применение полученных в процессе исследования результатов в процессе выработки государственной социальной и аграрной политики, совершенствование концептуальных подходов к поддержке становления и укрепления в украинском селе институтов гражданского общества. В то же время автор применяла собственно исследовательское право на обоснование позиции, пыталась правдиво отразить всю палитру развития крестьянского движения под влиянием ведущих на то или иное время общественно-политических сил, осознавая, что проблема требует взвешенных оценок, которые вытекают из объективных научных обобщений и выводов.

Ключевые слова: общественное движение, крестьянские организации, кооперация, Всеукраинский крестьянский союз, Всеукраинский союз хлеборобов владельцев, Украинская революция, коммунистический режим.

Kostenko S.V. The ideological and political bases and practice of the peasant public motion of Ukraine (1917 – 1932 years) – Manuscript.

The thesis on obtaining the Candidate's degree on historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National M.P.Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2013.

In dissertation ideological and political principles and practice of the peasant public motion in the 1917 – 1932 s years are analyzed. Being based on conceptual achievements of the newest historiography and using the wide circle of different sources, investigational sources and historical circumstances of the origional of national the idea of public consolidation of the Ukrainian peasantry, its reflection, in the first organizational forms of the social and political and socio-economic unification of peasants at the beginning of XX century; specific atkon and results of development of peasant initiative in the conditions of Ukrainian revolution 1917 – 1921 years; process and mechanisms of transformation of the peasant organizations in accordance with the utilitarian necessities of the bolshevist mode in the conditions of the 1919 – 1920 s, and also their fate in the conditions of claim of the left radical totalitarianism with his urbanism industrial priorities. The conducted comparison of development of public initiative of the Ukrainian peasantry before after establishment of communist party dictatorship. Practical recommendations are directed on the improvement of the conceptual goals the support of becoming and strengthening of institutes of civil society in the Ukrainian village.

Key words: public motion, peasant organizations, co-operation, Allukrainian peasant union, Allukrainian unionjf farm proprietors, Ukrainian revolution, communist regime.

Підп. до друку 24.10.13. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 1,34. Обл. вид. арк. 1,16
Наклад 100 прим. Зам. 368

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко,
свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22; тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net

НБ НПУ

100202577

